

25 évvel későbbi adaptációja, az is igazolja, hogy a nyomdából frissen kikerült könyvében a szerzőpáros kísérletet tesz a faktoranalízissel nyert falutípusok térbeli előfordulás-gyakorisága alapján ún. *falutájak* lehatárolására is. Ez falvainkra vonatkozóan egy teljesen új térszerkezeti elemzés, amely abból indult ki, hogy bizonyos regionális léptékű egységesülés megfigyelhető a mai faluállományban. A szerzők a következő 9 falutáj kijelölését tartják indokoltnak, azzal a megállapítással, hogy ezeken belül érdemes lesz további kutatásokra támaszkodva „*altájakat*” is elkülöníteni.

Az első, *Nyugat-Magyarországi falutáj* sajátosságaként a szerzők az uralkodóan apró- és kistalvas jelleget emelik ki; továbbá, hogy az itt levő falvak alapvetően kedvező munkaerőpiaci helyzettel rendelkeznek. A második *Somogy-Baranyai falutáj*ban is az apró- és kistalvas településállomány túlsúlya mutatkozik meg, ám ezen települések között túlsúlyban a kifejezetten hátrányos helyzet figyelhető meg. Harmadikként a *Dunamente és a Mezőföld falutáját* nevezik meg, amelyet kedvező táji, piaci, közlekedéscsoporthelyi helyzet jellemez történelmi időktől kezdve, ahol a faluállomány jelentős részénél az utóbbi évtizedek fejlődéstörténete szorosan kapcsolódik az agglomerációs jelenségekkel. A következő a *Tolna-bácsi falutáj*, ami lényegében az egykori Bács-Bodrog vármegye közséjével azonosítható. E típus kiegyensúlyozottságával tűnik ki: települései csaknem minden mutatóban az országos közséj átlag körüli értékeket produkálnak. Önálló falutáját képez a *budapesti agglomeráció* területe.

Az Alföldnek két falutája is van, alapvetően oly módon szétválasztva, hogy a mezővárosi-tanyás településszerkezet hol, mennyire meghatározó. Közülük az első az *Észak-Tisántúli falutáj* az Alföldnek azon zónája, ahol a mezővárosi-tanyás településszerkezet kevésbé volt jellemző, mint az Alföld többi részén. Jelenleg a rossz munkaerőpiaci helyzetű stagnáló népességű, közepes méretű falvak uralják. A *délebbi területek falutáj*-csoportjában a tanyás-települési-gazdálkodási rendszer, a nagyméretű külterületek a szembetűnőek. Az észak-magyarországi területeken is elkülönül két falutáj-rész: az *Északi középhegység* és az annak *déli hegy lábát* képező területek. Az előbbi kistalvakkal jellemezhető ország-rész, amely a szocializmus idején erőteljes iparosodásnak indult, majd a bányászat és ipar felszámolásával a táj az ország egyik legszegényebb, igen kedvezőtlen adottságú térségévé alakult át gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt. Az *Északi középhegység déli hegy lábának* falutája viszont meglehetősen átmeneti, egyes típusú falvakkal jellemezhető terület.

A *Változó falvaink* végeredményben településállományunk formálódását meghatározó tényezőkről, falutípusokról, falutájokról készült olyan településtudományi összegzés, amely alapműnek tekinthető a rendkívül érthetően megalkotott módszertan és a felvázolt településkutatói szemlélet szempontjából egyaránt. A szerzőpáros 7 fejezetre tagolt gazdag irodalomjegyzékkel és számos összefoglaló táblázattal, térképpel kiegészített műve minden bizonytalanság nélkül szakmai érdeklődésre számíthat.

NAGYNÉ MOLNÁR MELINDA

Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története. – Az eredeti kézirat alapján sajtó alá rendezte Dövényi Z. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2006. 820 old.

Ez a könyv – mindjárt bevezetőben leszögezhetjük – nem egyszerűen hézagpótló, hanem maga nemében világviszonylatban egyedülálló alkotás: bizvást állíthatjuk, hogy nincs még egy ország, amelynek geográfiája vagy bármely más tudományterülete ehhez hasonló

mélységű történeti feldolgozással büszkélkedhetne. A kézirat sorsa igazi, szomorú hungarikum: csak fél évszázados „bujdosás” után juthatott végre az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének kiadványaként a szélesebb nyilvánosság elé. Szerzője FODOR Ferenc (1887–1962), a két világháború közötti időszak egyik kiemelkedő, sokoldalúan tevékeny geográfusa, TELEKI Pál legközelebbi munkatársa és a tanszéken gyakorta helyettesítője, az Eötvös Kollégium tanára, hazánkban a gazdaságföldrajz első tudományos szintű művelője volt; nevére azonban több évtizedes feledés – eleinte inkább szándékos feledtetés – homálya borult. Éppen ezért üdvözlendő, hogy a kötet DÖVÉNYI Zoltán rövid szerkesztői előszava után HAJDÚ Zoltán tollából terjedelmes bevezető tanulmányt közöl FODOR F. életútjáról és tudományos munkásságáról.

HAJDÚ Z. számos korábbi tudománytörténeti munkájában korrekt módon hivatkozott FODORNAK az MTA Könyvtára kéziratárában lappangó művére, s így nagymértékben hozzájárult annak „felfedezéséhez”. HAJDÚ ezúttal is igen alaposan, impozáns szakirodalmi tájékozottság birtokában foglalja össze FODOR F. életútjának fontosabb állomásait, s ennek kapcsán részletesen szól azokról a történelmi megrázkódtatásokról is, amelyek a 20. sz. derekán a magyar geográfiát sújtották. Ezt FODOR különböző területeken kifejtett tudományos tevékenységének beható elemzése követi. Az értékelés tárgyilagos, sőt talán túlzottan is törekszik a hűvös távolságtartásra, s néhol bizony hiányolható belőle az alkotó életműve és személyes sorsa iránt érzett mélyebb empátia. (Ez visszatarthatta volna a szerzőt attól, hogy a tudománytörténeti tényeket egy-két rossz ízű, pletyka-szintű kortárs megjegyzéssel fűszerezze.) HAJDÚ Z. ugyancsak szenvtelenül, jóformán törvényszerű folyamatként fűzi sorba az 1940-es évek végén berendezkedő pártállami rendszer intézkedéseit, amelyek a magyar földrajztudomány intézményi kereteit szétzúzták, és – többek között – FODOR F. tevékenységét is ellehetetlenítették. Itt talán nagyobb hangsúllyal lehetett volna kiemelni, hogy a magyar geográfiát éppen azért érték különösen súlyos retorziók, mert legkiválóbb képviselői tudományos érveikkel, műveikkel, tekintélyükkel hatékonyan szolgálták a trianoni békediktátum felülvizsgálatát, amely a két világháború között még korántsem irreális, jóformán az egész társadalom támogatását élvező *össz nemzeteti célkitűzés* volt.

FODOR A RÁ kényszerített hallgatás sötét korszakában írta meg monumentális tudománytörténetét anélkül, hogy műve megjelentetésére a leghalványabb kilátása lett volna. Előszavában mesterét, TELEKI PÁLT idézte: *„Meg kell tanulnunk az eredmény reménye nélkül is dolgoznunk, csak azzal a tudattal, hogy amit teszünk, az helyes... A legreménytelenebb helyzetben is úgy kell dolgozni, mint a legkecsgetetőbb remények mellett.”* A kézirat címlapján a rá jellemző pontossággal följegyezte, hogy 1948 máj. 16-án fogott hozzá a könyvtári és levéltári adagyűjtéshez, majd másfél évi kutatómunka után 1949 nov. 25-étől 1951 dec. 18-áig vetette papírra a szöveget részben tollal, részben egy öreg írógéppel.

A mű öt fő részre tagolódik, amelyek közül az első a 12. sz.-tól – Anonymustól – kezdve követi végig a hazai földrajztudomány előzményeit, kialakulását és a 19. sz. második felétől 1945-ig ívelő fejlődésének korszakait. 1870-ig, HUNFALVY János földrajzi tanszékének létrejöttéig a legtágabban értelmezett földtudományi művek, országleírások, államismék, iskolakönyvek, térképek, útleírások, statisztikai és történeti anyagok rendkívül széles körére terjed ki a szerző figyelme, vagyis mindazon alkotásokat áttekinti és értékeli, amelyeknek a magyar földrajztudomány megalapozásában akár a legcsekélyebb szerep tulajdonítható. Ezeknek a műveknek a túlnyomó többsége különböző egyházi iskolákban oktató tudós tanárok nevéhez fűződik, akik német vagy németalföldi egyetemeken szerzett ismereteiket meglepő gyorsasággal plántálták át hazánkba és gyarapítva adták tovább tanítványaiknak magyar földön. A latin, majd a német nyelvű könyvek uralmát csak a 19. sz. első felében törte meg végképp a magyar nyelv elterjedése és tudományos szókincsének kialakulása. (Jellemző, hogy a „geographia” szó 1735-től általánossá váló használatát először

1757-ben váltotta fel a „földirat”, ill. 1796-tól részben a „földleírás”, a végül diadalmaskodó „földrajz” elnevezés pedig csupán 1845-ben bukkant fel szakirodalmunkban.)

A magyar földrajztudomány története valójában 1870-től, a pesti egyetemi tanszék megalapításától számítható; a következő 75 évet FODOR F. a vezető iskolateremtő geográfusok tevékenysége alapján tagolja. HUNFALVY korát még a ritteri összehasonlító geográfusok földrajz jellemezte. Ekkor jött létre a Magyar Földrajzi Társaság, és a „kalandos”, „romantikus” ifjúkorát élő magyar geográfia sok autodidakta műkedvelőt, egyszersmind azonban más területen hírnevet szerzett komoly tudósokat, szervező egyéniségeket, társadalmi kiválóságokat is magához vonzott. Ehhez képest döntő fordulatot jelentett LÓCZY Lajos kora, amely szigorúan, ám elég egyoldalúan természettudományos alapra helyezte a magyar geográfiát. A 20. sz. folyamán CHOLNOKY JENŐ és TELEKI PÁL kora a kutatási módszerek elmélyülését és a táj központi kategóriája köré szerveződő egységes földrajz kibontakozását, valamint az emberföldrajz jelentőségeinek fokozatos növekedését hozta.

Ezeket a folyamatokat FODOR a puszta leírason túl a függelékbe gyűjtött gazdag tényanyaggal is szemlélteti. Adatok tükrében elemzi, hogyan módosultak a Földrajzi Közleményekben megjelent különböző tárgyú cikkek, tanulmányok arányai, és miként változott ezzel párhuzamosan a szerzőgárda összetétele. A Magyar Földrajzi Társaság választmányi tagjainak eredeti foglalkozás és képzettség szerinti megoszlása szintén a földrajztudomány fokozatos önállósulásáról, saját intézményi és szellemi hátterének kiépüléséről tanúskodik.

Ahogy közeledünk a 20. sz. közepéhez, úgy válik a FODOR F. által felrajzolt nagy ívű tudománytörténeti tabló egyre sokszínűbbé, elevenebbé, stílusában is magával ragadóvá. A szerző abban a helyzetben van, hogy már úgyszólván kívülről, igazán „sine ira et studio” értékelheti az egyes alkotók tudományos munkásságát, és világithatja meg a tudomány berkeiben koránt sem szokatlan belvillongások személyi hátterét. A nagy geográfus személyiségekről adott jellemrajzai azonban csaknem mindig finomak, tapintatosak maradnak még ott is, ahol hibákat, emberi gyengeségeket kell érzékeltetnie. Az egyéni teljesítmények mérlegelésekor FODOR a „tisza” tudomány művelését jóval a „népszerű” munkák fölé helyezi, és a kor uralkodó felfogásával összhangban a szintetizáló tájföldrajzot – kivált a haza földrajzát – tekinti a geográfia középpontjának. Méltányosan kezeli azonban a más területeken elért eredményeket is; tapintható ellenszenvet csak a puszta térképelemzésre támaszkodó kvantitatív módszerekkel, a földrajz határain túl pedig a „politikailag célzatos” falukutató mozgalommal, általában a szakmai dilettantizmussal szemben árul el.

Művének második fő részében FODOR Ferenc a földrajztudomány egyes részterületeinek történetét külön-külön tárgyalja. A felbontás rendkívül részletes: a matematikai és csillagászati földrajztól kezdve Magyarország leíró földrajzáig 14 fő szakágazatot különít el, de pl. a természeti földrajzot további 10, az emberföldrajzot 9, a kartográfiai tudományokat 3 témacsoportra tagolja áttekintésében. Szerepel ebben a részben minden olyan személy neve, továbbá cím és megjelenési év szerint – ám bár további bibliográfiai adatok nélkül – fel van sorolva valamennyi olyan tanulmány, amely a legtágabban értelmezett földrajztudomány hazai teljesítményeinek összegzésekor bármily szerény mértékben is számba vehető. A geográfia mai művelőinek szempontjából ez a monumentális leltár valószínűleg kincseshánya: ki-ki föllelheti benne saját kedvenc kutatási témájának hajdan volt előzményeit. A mára jószerével elfeledett tanulmányokban bőven rejtőznek változatlanul időszerű, további vizsgálódásra inspiráló kérdések s bukkannak elő olyan kutatási feladatok, amelyeket a jelenlegi viszonyok között, modern módszerek alkalmazásával érdemes lenne újból napirendre tűzni.

A könyv harmadik része a magyarországi földrajztanítás helyzetének történeti alakulását követi nyomon. A hangsúly itt a középiskolai oktatáson, főként a tantervek és

óraszámok szeszélyesen ingadozó alakulásán van, míg az alsó fokú oktatásra FODOR csak kevés figyelmet fordít. Munkájának ez a része – talán a földrajzi tankönyvírás fejlődésének áttekintésén kívül – ma már azért nem hat az újdonság erejével, mert a témát az 1970-es években UDVARHELYI Károly és GÖCSEI Imre önálló kötetben részletesen feldolgozta. Hasonló okból számíthat kevesebb érdeklődésre FODOR könyvének negyedik része, amely a magyar földrajzi felfedezésekkel, valamint a számottevő tudományos eredményeket elért utazókkal, expedíciókkal foglalkozik.

FODOR Ferenc munkájának utolsó, kiemelkedően fontos része csaknem félezer magyar geográfus, térképíró és tudományos utazó életrajzát tartalmazza. Ebben az összeállításban méltó helyet kaptak a régmúlt századok tudós tanárai, polihisztorai, útleírói is, mindazok, akik tevékenységükkel a honi geográfia alapjainak lerakásához hozzájárultak. Az összeállítás nem csupán tárgykörénél fogva egyedülálló, hanem szócikkeinek tartalmával is messze felülmúlja az életrajzi lexikonokat; az egyes szerzők valamennyi fontosabb könyvének, cikkének, tanulmányának címét és megjelenési dátumát is közli. A jeles geográfusok eredményeiről adott értékelést sokszor találó, finom jellemrajzuk is kiegészíti.

A földrajztudomány kiváló 20. sz.-i művelőinek életpályáját, személyes sorsát követve különösen élesen rajzolódik ki az olvasó előtt az a tragikus szellemi veszteség, amely a második világháború alatt és után érte a magyar geográfiát, s a következő keserű zárószavakra készítette FODORT: *„Ami 1944 óta történt, az már nem tudománytörténet, az már politika és tudományunk derékba törése, majd elhantolása. Erről ma még nem szólhat a tudománytörténet, de egykor kétségtelenül szólania kell és szólni fog.”*

Ami a hazai geográfia temetését illeti, FODORNAK szerencsére nem lett igaza – bár persze a vészterhes kor eseményeinek, a tudománytörténeti törésvonal mélységének teljes feltárása is várat még magára. (HAJDÚ Z. bevezető tanulmánya ebben a tekintetben az adósság törlesztésének első részleteként is felfogható.)

Ha FODOR Ferencnek alkalma lett volna arra, hogy sajtó alá rendezze művét, valószínűleg maga is igyekezett volna az egyes részek között meglévő tartalmi átfedéseket csökkenteni, és a fogalmazást helytel-közzel elegánsabbá formálni. Az utókor szerkesztője azonban csakis a művet és szerzőjét megillető alázattal, épp csak a nyilvánvaló elírások, betűhibák helyesbítésére vállalkozva nyúlhatott a kéziratához. A terjedelmes anyag köteté formálását a maradandó szellemi értékek megóvásának s közkinccsé tételének igénye és a múlt iránti megbecsülés motiválta. A rendkívül fáradtságos, aprólékos munkáért DÖVÉNYI Zoltánt a feladat elvégzésében segédkező munkatársait a legnagyobb elismerés illeti meg.

PROBÁLD FERENC

SIKOS T. TAMÁS–HOFFMANN ISTVÁNNÉ: A fogyasztás új katedrálisai. – Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián sorozat. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2004. 380. old.

A hazai kereskedelemkutatás két meghatározó alakjának több évtizedes kutatási tapasztalata és sokoldalú szakmai ismerete tükröződik a hazai bevásárlóközpontokat sokszíni, érdekesen és szakmai szempontból is igényesen bemutató műben.